

УДК 911.3(477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2019-11-5>

Кисельов Ю.О.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру
Уманський національний університет садівництва
kyseljov@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0530-1892

Сонько С.П.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності
Уманський національний університет садівництва
sp.sonko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7080-9564

ПРОБЛЕМА ПЕРИФЕРІЙНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РЕГІОНАХ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У сучасній Україні є яскраво позначені територіальні диспропорції у структурі національного господарства, зумовлені як природними умовами й наявністю природних ресурсів, так і історичним чинником, а саме – довготривалим перебуванням українських земель у складі різних імперій. Особливо це стосується більшої частини теперішньої державної території, яка до 1939 р. постійно належала Російській імперії та СРСР. За винятком Києва, Харкова, Дніпра, Запоріжжя, Одеси й ще кількох міст, де розміщувалися підприємства загальносоюзного значення, решті території України у складі СРСР було відведено виразно периферійну роль.

Характерною рисою сучасної державної території України є чітко виражена невідповідність функціонального центру держави її географічному центрові. Одним із парадоксів сьогодення є те, що центральний економічний район у складі Кіровоградської й Черкаської областей відмічається досить архаїчною структурою господарського комплексу з виразною сільськогосподарською спеціалізацією за відносно низького рівня розвитку сфери послуг і транспортного сполучення. За радянської доби в Центральноукраїнському регіоні практично не розвивалися галузі важкої промисловості, які стимулювали б розвиток інфраструктури.

Подолання диспропорцій у просторовому розвитку України і в тому числі виведення зі стану периферійності центрального економічного району можливе через інноваційний розвиток сфери послуг (яка за рівнем доходів і часткою зайнятого економічно активного населення є провідною галуззю господарства в постіндустріальному суспільстві), а також шляхом запровадження новітніх технологій в аграрному секторі. Результатом такого господарювання на землі має стати реалізація стратегії сталого розвитку в агросфері характеризованого регіону та всієї України.

Є підстави констатувати «внутрішню ізольованість» центрального регіону України в загальнодержавному вимірі, що є проявом суспільно-географічної та геософічної аберації, пов'язаної зі зміщенням розташування структурних елементів у просторовій системі «центр – периферія». Території України властивий функціональний центр, просторово наближений до прикордоння, тоді як серединні території мають ознаки «внутрішньої периферії».

Ключові слова: просторовий розвиток, географічний центр, функціональний центр, периферія, територіальні диспропорції.

Kyselov Yu.O., Sonko S.P. THE PROBLEM OF PERIPHERY IN UKRAINE AND ITS REGIONS: THE SOCIAL AND GEOGRAPHICAL ASPECT

In modern Ukraine, there are clearly marked territorial disparities in the structure of the national economy, due both to natural conditions and the availability of natural resources, and a historical factor, namely, a long sojourning of Ukrainian lands within different empires. This is especially true of much of the present state territory, which until 1939 was permanently belonged to the Russian empire and the USSR. With the exception of Kyiv, Kharkiv, Dnipro, Zaporizhzhia, Odesa, and several other cities where enterprises of national importance were located. The rest of the territory of Ukraine within the USSR was clearly assigned a peripheral role.

The characteristic feature of the present state territory of Ukraine is a distinctly expressed mismatch of the functional center of the state to its geographical center. One of the paradoxes of today is that the central economic district in the Kirovohrad and Cherkasy regions is characterized by a rather archaic structure of an economic complex with a distinct agricultural specialization at a relatively low level of development of services and commute. During the Soviet era, heavy industries were not developed in Ukraine's Center to stimulate infrastructure development.

Overcoming disparities in the spatial development of Ukraine and, including, elimination from the periphery of the central economic region is possible through innovative development of the service sector, which is a leading economy's sector in post-industrial society in terms of income and share of the economically active population, as well as introduction of new technologies in agrarian sector. The result of such a land management should be the implementation of a sustainable development strategy in the agrarian area of the discussed region and across Ukraine.

There are reasons to state the "inner isolation" of the central region of Ukraine in the national dimension, which is a manifestation of social geographical and geospatial aberration associated with the displacement of structural elements in the spatial system "center – periphery". The territory of Ukraine is characterized by a functional center, spatially close to the border, while the middle territories possess the features of an "inner periphery".

Key words: spatial development, geographical center, functional center, periphery, territorial disparities.

Постановка проблеми. Узятий Україною курс на євроінтеграцію та докорінне реформування її економіки вимагають особливої уваги до просторового розвитку її регіонів, який один з авторів трактує як «соціо-природні системи» (Сонько, 2003).

Незаперечним є факт, що сьогодні в Україні наявні виразні територіальні диспропорції у структурі національного господарства, зумовлені не тільки природно-географічними умовами й наявністю природних ресурсів (що є цілком закономірним і виправданим), а й історичним чинником, а саме – довготривалим перебуванням українських земель у складі різних імперій. Особливо це стосується більшої частини теперішньої державної території України, яка належала УРСР ще до 1939 р. За винятком Києва, Харкова, Дніпра, Запоріжжя, Одеси й ще кількох міст, де розміщувалися підприємства загальносоюзного значення (а саме промисловість у ХХ ст. вважалася провідною галуззю економіки), решті території України у складі СРСР було відведено виразно периферійну роль, що мало різноманітні прояви.

Зокрема, зважаючи на складні для України часи, маємо констатувати, що центрально-периферійні відносини сьогодні набувають потужного геополітичного значення, виходячи на державотворчий рівень. Так, із позицій суто внутрішніх характеристик географічного простору за останні 25 років вони докорінно змінилися: з Москви центр перемістився до Києва з відповідним тяжінням навколишньої периферії. При цьому контактність західних кордонів України значно зросла, наслідком чого стало прагнення до євроінтеграції і переформатування центрально-периферійних відносин вже з

орієнтацією на більш віддалені «центри» – світові міста. Своєю чергою відкритість кордонів стала поступово, але впевнено «приживляти» зовсім нові, відмінні від північного сусіда, орієнтири економічного розвитку, а сировинно-орієнтовані галузі позаминулого виробничо-технологічного укладу «морально» занепали. На жаль, «географічно» так сталося, що саме ці сировинно-орієнтовані галузі в Україні знаходяться саме на сході, біля кордонів з РФ. І саме схід України цілеспрямовано заселявся переселенцями з російських міст і сіл у період індустріалізації, що стало сьогодні однією з причин експансії «руського мира». На нашу думку, через названі причини цей внутрішній зміст центрально-периферійних відносин і в майбутньому буде набувати дедалі більшого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом істотно підвищився інтерес до досліджень територіальних відносин у системі «центр – периферія», свідченням чому є нещодавні праці І.В. Гукалової (Гукалова, 2019), І.О. Пилипенка (Пилипенко, 2015) та наша попередня публікація (Кисельов, Сонько, 2019).

Постановка завдання. Мета статті – виявлення центрально-периферійних зв'язків на різних рівнях територіальної організації суспільства в межах України.

Завдання статті:

- увиразнити суть центрально-периферійних зв'язків у суспільній географії;
- окреслити особливості територіальних диспропорцій суспільно-економічного розвитку в загальноукраїнському вимірі, пов'язані із співвідношенням центру та периферії;

– на прикладі окремих областей виявити невідповідності адміністративних центрів географічним і функціональним;

– обґрунтувати комплекс заходів, спрямованих на подолання центр-периферійних диспропорцій у просторовому розвитку України та її окремих регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерною рисою сучасної державної території України, зумовленою її багатотисячним перебуванням у складі європейських і євразійських імперій, є виразна невідповідність функціонального центру держави її географічному центрові (під функціональним центром ми розуміємо поєднання найбільших за чисельністю населення та загальнодержавним значенням міст, що визначають напрям і рівень розвитку всієї України).

Зокрема, одним із парадоксів сьогодення є те, що центральний економічний район України у складі Кіровоградської й Черкаської областей відмічається досить архаїчною структурою господарського комплексу з чітко вираженою сільськогосподарською спеціалізацією за відносно низького рівня розвитку сфери послуг і транспортного сполучення. Початок функціонування залізничного транспорту в зазначеному вище регіоні сягає кінця XIX ст. – часу бурхливого розвитку цукрової промисловості, що зумовлював необхідність ефективного транспортування сировини та виробленої продукції. Тоді, крім магістральної залізниці, яка з'єднувала Київ з півднем України (через станцію Бобринську, тепер – імені Тараса Шевченка), було побудовано низку переважно вузькоколіїних залізниць. Деякі з них мали (і тепер мають) тупикове закінчення в таких містах і містечках, як Умань, Жашків, Голованівськ та інші. У Центрально-українському регіоні практично не розвивалися галузі важкої промисловості, які за радянської доби, власне, й стимулювали розвиток залізничного сполучення та інфраструктури загалом.

Ще однією причиною відставання центрально-українських областей у соціально-економічному розвитку було свідоме недорозвинення інфраструктури прикордонних територій СРСР (у тому числі Правобережної України, яка вся з погляду Москви була «прикордонною») на випадок ніби планованого нападу на «першу у світі державу робочих і селян» із боку країн – членів НАТО, аби уявні вороги не могли проникнути вглиб радянської території, перетнувши Дніпро та інші природні бар'єри.

Певним винятком із загальної центрально-української картини після відновлення незалежності України стала Умань, яка перетворилася на важливий регіональний центр автоперевезень після завершення прокладання нової траси Київ – Одеса та у зв'язку з дедалі зростаючою не лише в Україні, а й в усьому світі, популярністю дендропарку «Софіївка» як об'єкта туризму, а також щорічним масовим паломництвом хасидів. Проте, на нашу думку, особливості функціонування пасажирського автотранспорту (пов'язані, зокрема, з недостатньою зручністю здійснення довготривалих, зокрема нічних, подорожей) не можуть належною мірою компенсувати відсутність повноцінного залізничного сполучення вищезгаданого міста з різними регіонами України та зарубіжжя.

Іншим вагомим аргументом для зміни пріоритетів у територіальній організації господарства стали «правила» шостого виробничо-технологічного укладу, який уже розвивається в більшості країн світу і для якого зовсім не притаманні важка промисловість, використання ресурсів і навіть великої кількості робочої сили. Натомість цінується технологічність, висока кваліфікація персоналу, його мобільність, цифровізація всіх галузей.

Варто відмітити, що територіальні диспропорції у структурі господарства, подібні до згаданих вище особливостей зв'язків у системі «центр – периферія», притаманних усій Україні, формувалися й на рівні окремих областей. Яскравим прикладом може бути найпізніше (в 1954 р.) створена область – Черкаська. Географічно периферійне положення займають обидва мікрорегіони, що функціонально мають центральне значення, – черкасько-смільянський на сході та уманський на заході. Натомість географічно центральне положення властиве суто аграрним районам, які відзначаються найнижчим рівнем розвитку інфраструктури. Цей факт наштовхує на думку про штучність згаданого адміністративно-територіального формування, як і більшості інших областей України.

Прикладами викривлень у просторовій системі «центр – периферія» також можуть бути території таких областей, як Волинська, Запорізька, Полтавська, Чернігівська. Зокрема, оптимальним адміністративним центром Волинської області мав би бути Ковель, розташований практично посередині території. Крім того, це значний залізничний вузол, тоді як Луцьк – актуальний обласний центр,

розміщений на географічній периферії, не є вузловою станцією.

Аналогічна ситуація постає під час аналізу просторової композиції території решти згаданих вище областей. Так, адміністративний центр Запорізької області різко зміщений на північний захід, тоді як центральна частина позбавлена великих (і навіть середніх) міст. Найближчим до географічного центру області містом, здатним, на нашу думку, виконувати центральні функції, є Мелітополь.

Щодо Полтавської області, то в ній склалася ситуація, подібна до тієї, що характерна для Черкаської. Центрами тяжіння є два великі міста, розташовані на різних «полюсах» території – Полтава (на південному сході) та Кременчук (на південному заході). Знову ж таки в центральній частині області відсутні великі міста. Миргород, розміщений майже в центрі, на нашу думку, занадто малий за чисельністю населення й рівнем розвитку інфраструктури для виконання адміністративних функцій.

Подібні риси співвідношення центру та периферії має і Чернігівська область. Обласний центр і тут значно віддалений від центру географіч-

ного, зміщуючись відносно нього на північний захід. З іншого боку, такі досить великі міста, як Ніжин (особливо) і Бахмач, розташовані на півдні й південному сході. Отже, на Чернігівщині, так само, як і в попередніх прикладах, «порожнє» центральна частина території. Причому зазначені диспропорції підсилюються дією природно-ландшафтного чинника, адже область розташована переважно в зоні мішаних лісів (а отже, відмічається ускладненою прохідністю території). До того ж значні площі заболочені.

Аналогічні приклади можна наводити й на матеріалах адміністративних районів, які в наш час поступово відживають себе, трансформуючись у поєднання об'єднаних територіальних громад. І все ж варто зазначити, що значно поширене відхилення положення райцентру від центрального щодо території району пов'язане з наслідками давнього укрупнення адміністративних районів, проведеного ще понад півстоліття тому. Зокрема, Уманський район Черкаської області (рис. 1) в його сучасних межах саме тоді був утворений шляхом об'єднання Бабанського, Ладижинського та Уманського (у старих, вужчих межах) районів. Тому законо-

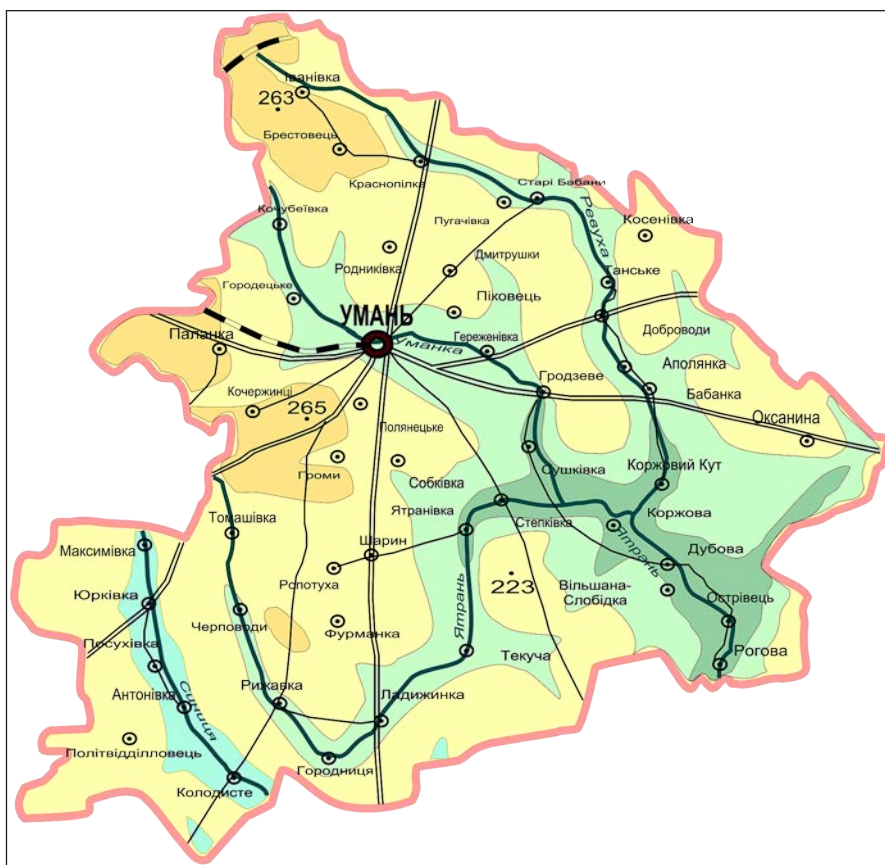

Рис. 1. Фізична картосхема Уманського району Черкаської області (Географічна енциклопедія України, 1993)

мірно, що місто Умань істотно відсунуте на північ щодо теперішнього географічного центру району; воно перебувало майже в центрі колишнього, меншого за площею, Уманського району.

Подолання диспропорцій у просторовому розвитку України і в тому числі виведення зі стану периферійності центрального економічного району (території Кіровоградської й Черкаської областей), на нашу думку, можливе через інноваційний розвиток сфери послуг (яка за рівнем доходів і часткою зайнятого економічно активного населення є провідною галуззю господарства в постіндустріальному суспільстві), а також шляхом запровадження сучасних технологій у сільському господарстві (яке було, і буде галуззю спеціалізації характеризованого регіону), що має сприяти підвищенню його екологічності без шкоди для врожайності основних культур. Результатом такого господарювання на землі має стати реалізація стратегії сталого розвитку в агросфері характеризованого регіону та повернення всій Україні ролі «житниці Європи», що своєю чергою призведе до зростання валового національного продукту на душу населення, а отже, й рівня та якості його життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зазначені вище факти свідчать про «внутрішню ізольованість» як центрального регіону України в загальнодержавному вимірі, так і центральних територій у межах деяких адміністративних областей і навіть районів. Схарактеризовані природні та історичні чинники призвели до виникнення своєрідної суспільно-географічної та геософічної аберації, пов'язаної зі зміщенням розташування структурних елементів у системі «центр – периферія». Зокрема, території всієї України властивий функціональний центр, просторово наближений до прикордоння (в тому числі «старого», що збігається з кордоном колишнього СРСР, де розташовані Львів та Одеса, та «нового», переважно українсько-російського, де зосереджені Київ і Харків). Разом із тим серединні території мають ознаки «внутрішньої периферії».

Подальші дослідження порушеної нами проблеми можливі в напрямі вивчення просторових аспектів сучасного процесу формування в Україні об'єднаних територіальних громад. Цей процес, особливості перебігу якого пов'язані не лише з географічними чинниками, відмічається неоднозначністю й суперечливістю, а завданням географів, на наше переконання, є

обґрунтування найбільш доцільних конфігурацій територій об'єднаних громад відповідно до критеріїв компактності, просторової доступності, усталених господарських зв'язків тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. Т. 3 (1993). Київ : Українська енциклопедія. [Geographical encyclopedia of Ukraine: in 3 volumes. V. 3. (2003). Kyiv: Ukrainiska entsyklopediia (in Ukrainian)].

2. Гукалова, І.В. (2019). Немонетарні фактори формування якості життя населення регіонів України в контексті інклюзивного суспільного поступу. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), м. Херсон, 3–4 жовтня 2019 р. / За заг. ред. І. Пилипенка, Д. Мальчикової.* Херсон : Видавничий дім «Гельветика». С. 81–84. [Hukalova, I.V. (2019). Non-monetary factors of shaping the quality of the life of the population of the regions of Ukraine in the context of the inclusive social progress. *Regional problems of Ukraine: geographical analysis and searching of the ways of decision: materials of the VIII All-Ukrainian scientific and practical conference (with the international partnership), Kherson, October, 3-4, 2019 / Red. I. Pylypenko, D. Malchikova.* Kherson : Publishing house "Helvetica". P. 81–84 (in Ukrainian)].

3. Кисельов, Ю.О., Сосько, С.П. (2019). Суспільно-географічні аспекти периферійності центрального регіону України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), м. Херсон, 3-4 жовтня 2019 р. / За заг. ред. І. Пилипенка, Д. Мальчикової.* Херсон : Видавничий дім «Гельветика». С. 128–130. [Kyseliov, Yu.O., Sonko, S.P. (2019). Society and geographical aspects of periphery state of the central region of Ukraine. *Regional problems of Ukraine: geographical analysis and searching of the ways of decision: materials of the VIII All-Ukrainian scientific and practical conference (with the international partnership), Kherson, October, 3-4, 2019 / Red. I. Pylypenko, D. Malchikova.* Kherson : Publishing house "Helvetica" P. 128-130 (in Ukrainian)].

4. Пилипенко, І.О. (2015). Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація: монографія. Херсон: Грін Д.С. [Pylypenko, I.O. (2015). Society and geographical periphery: conception, parameterization and delimitation: a monograph. Kherson : Hrin D.S. (in Ukrainian)].

5. Сосько, С.П. (2003). Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: монографія. Київ : Ніка-центр. [Sonko, S.P. (2003). Space development of the social and nature systems: a way to a new paradigm: a monograph. Kyiv: Nika-Tsent (in Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

The article was submitted for publication on 30.05.2019